



उच्चमाध्यमिक विद्यालयातील खेळाडूंमधील स्व-संकल्पनांचा अभ्यास.

**Prof. Patil Ishwar Popat**

**Head of Dept. Psychology , Jijamata College Of Science And Arts  
Bhenda bk. Tal. Newasa, Dist. Ahmednagar.**



## सारांश

मुलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांचे स्वास्थ्य चांगले असणे अत्यावश्यक आहे. बदलत्या, आधुनिक जीवनशैलीमुळे सर्वांचेच शारीरिक कष्ट कमी झाले आहेत. आजच्या माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या सक्षम नागरिक तयार करणे हे आज आपल्यापुढे आव्हान आहे. तंत्रज्ञानाला तर पर्याय नाही. याच तंत्रज्ञानाच्या व बुद्धीच्या जोरावर माणूस आजूबाजूचे परिस्थिती बदलतो आहे. मात्र बदललेल्या जीवनशैलीमुळे माणूस शारीरिक कष्ट आणि मोकळी व शुद्ध हवा यांपासून दूर गेला आहे. आज सर्वच

वयोगटांतील व्यक्तींवर निरनिराळे ताण-तणाव दिवसेंदिवस वाढत आहेत. परिणामी शारीरिक, मानसिक व भावनिक असंतुलन वाढते आहे. या वाढत्या ताणतणावांमुळे आज समाजामध्ये मनोकायिक आजारांचे प्रमाण वाढत आहे. वास्तविक पाहता आपले शरीर ही आपली मौलिक संपत्ती आहे म्हणून तिची ओळख करून घेणे व नियमित व्यायाम करून तिचे संवर्धन करण्याची सवय अंगी बाणवणे गरजेचे आहे.

## प्रस्तावना

देशात अथवा राज्यात झालेला क्रीडा क्षेत्राचा विकास हा त्या देश-राज्याच्या प्रगतीचा एक टप्पा मानला जातो. त्यामुळे खेळ व खेळाडूंना

सातत्याने प्रोत्साहन देण्याचे प्रत्येक शासनाचे धोरण असते, त्या धोरणाच्या माध्यमातून विविध योजना, उपक्रम शासन राबवित असते. महाराष्ट्र शासन देखील क्रीडा क्षेत्राच्या विकासासाठी विविध नाविन्यपूर्ण योजना, उपक्रम राबवित असून त्या माध्यमातून राज्यात क्रीडा क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले जात आहे. वाचकांसाठी क्रीडा क्षेत्रात राज्य शासनाच्या वतीने राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांवर टाकलेला हा दृष्टिक्षेप...

राज्यात क्रीडा क्षेत्राच्या विकासासाठी शासनाने 1996 मध्ये राज्याचे स्वतंत्र क्रीडा धोरण जाहीर केले, त्यानंतर 2001 मध्ये सुधारित धोरण निश्चित करण्यात आले. दरम्यानच्या काळात क्रीडा क्षेत्रात झालेले बदल लक्षात घेऊन व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पदक विजेते खेळाडू तयार होण्यासाठी सन 2012 मध्ये अद्ययावत क्रीडा धोरण जाहीर करण्यात आले. या धोरणांची अंमलबजावणी राज्य व जिल्हास्तरावरून विविध योजनांच्या माध्यमातून केली जात आहे. साधारणपणे क्रीडांगण, क्रीडा साहित्य

अनुदान, क्रीडा सुविधांचे सर्वेक्षण, तालीम कुस्ती केंद्रांचा विकास, विभाग, जिल्हा आणि तालुका क्रीडा संकुल बांधकाम सुविधांचा वापर, देखभाल दुरुस्ती, आमदार स्थानिक विकास निधीतून क्रीडाविषयक उपक्रम, राज्य-जिल्हा क्रीडा विकास निधीची स्थापना, क्रीडा सुविधा निर्मितीसाठी आर्थिक सहाय्य, क्रीडा प्रशिक्षण शिबीरे, पुरस्कार आदी घटकांचा या धोरणात समावेश असून त्या अनुषंगाने विविध उपक्रम राबविण्यात येतात.

महाराष्ट्रातील खेळाडू राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चांगली कामगिरी करीत असताना या खेळाडूंना अधिकाधिक प्रोत्साहन देण्यासाठी कोणत्या योजना राबविता येतील, याचा अभ्यास करण्यात येत आहे. तसेच महाराष्ट्राचा क्रीडा नकाशा तयार करण्यात येत आहे. राज्यातील क्रीडा सुविधांपैकी निवडक क्रीडा सुविधा विकसित करून त्या आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या करण्यात येणार आहेत. ऑलिम्पिक 2020 ऑलिम्पिक पदक पुर्ततेचे ध्येय गाठण्यासाठी कृती आराखडा करण्यात येत आहे.

मुलामुलींच्या शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक व सामाजिक विकासासाठी आनंददायी, गतिमान व क्षमतावर्धक अशा शारीरिक हालचालींद्वारे नियोजनपूर्वक दिले जाणारे शिक्षक. हालचाल हा शारीरिक शिक्षणाचा पाया असून शरीर हे शारीरिक शिक्षण प्राप्त करण्याचे प्रमुख माध्यम आहे. असे असले, तरी शारीरिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ शरीरापुरतेच मर्यादित नाही; तर शरीराबरेबरच मन, भावना, विचार इत्यादींवर होणारे संस्कारसुद्धा त्यात अंतर्भूत आहेत.

विविध शारीरिक हालचालींद्वारे व्यक्तीला मिळणार्या अनुभवाचे संघटित ज्ञान म्हणजे शारीरिक शिक्षण, अशी व्याख्या डी. ओबट्युंफर यांनी केली आहे. शारीरिक शिक्षण हा एका मोठ्या समग्र अशा विषयाचा एक भाग असून त्याचा संबंध महत्त्वाच्या स्नायूंच्या हालचालींशी आणि त्यांच्याशी संबंधित असणार्या क्रियांशी आहे. अशी व्याख्या डॉ. जे. बी. नॅश यांनी केली आहे. 'महत्त्वाच्या स्नायु-हालचालींमधून मिळणार्या परिपूर्ण अनुभवाद्वारे बालकाची सर्वाधिक अंतिम टप्प्यापर्यंतची वाढ व विकास साधणार्या प्रक्रिया -समुच्चयास शारीरिक शिक्षण असे म्हणतात', अशी कल्पना ब्राउनेल यांनी मांडलेली आहे. 'शारीरिक हालचालींद्वारे शरीर, मन व आत्मा यांचा परिपूर्ण व योग्य विकास साधून बालकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास साधणे, म्हणजे शारीरिक शिक्षण होय', अशी व्याख्या भारताच्या केंद्रीय शारीरिक शिक्षण व मनोरंजन सल्लागार मंडळाने केलेली आहे.

### शारीरिक शिक्षणाची उद्दिष्टे

शारीरिक शिक्षण व मनोरंजनाच्या आराखड्यामध्ये शारीरिक शिक्षणाची पुढील उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहेत :

(१) कार्यक्षमतेचा विकास : इंद्रियविकास आणि शरीराची सुदृढता यांवर शरीराची कार्यक्षमता अवलंबून असते. इंद्रियांचा विकास कृतिपूर्ण परिश्रमातून होतो आणि त्यासाठी लहानपणापासून होणार्या हालचाली कारणीभूत ठरतात. इंद्रियांना पोषक ठरणार्या व त्यांची कार्यक्षमता वाढवणार्या हालचाली शिकवणे, हे शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट.

(२) मज्जासंस्था व स्नायुसंस्था यांतील सहकार्यात्मक विकास : शारीरिक क्रियांचे कौशल्य वाढवणे, हे शारीरिक शिक्षणाचे दुसरे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. लहान मुलांच्या सर्व नैसर्गिक हालचाली प्रयत्नाने आणि सरावाने हळुहळू सफाईदार होत जातात. चालणे, धावणे, उड्या मारणे, फेकणे, झेलणे, शरीराचा तोल सांभाळणे या मूलभूत क्रिया सहजपणे व कौशल्यपूर्ण होणे आवश्यक असते. लहान वयातच मुलांना योग्य

मार्गदर्शन केल्यास त्यांच्या स्नायू व मज्जासंस्था यांतील सहसंबंध सुधारून वरील मूलभूत क्रिया कौशल्यपूर्ण होऊ शकतात.

(३) व्यक्तिमत्त्वाचा विकास : व्यक्तीचा शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक विकास साधून तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करणे. हे शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. व्यक्तीचा बांधा, शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. व्यक्तीचा बांधा, शारीरिक ठेवण, वर्तन विशेष, अभिरुची, अभिवृत्ती, कर्तृत्व आणि कला-गुण यांचा वैशिष्ट्यपूर्ण संघात म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय. यांतील अनेक घटकांचा विकास शारीरिक शिक्षणाने साधला जातो. त्यांतील काही प्रमुख उपघटक पुढीलप्रमाणे :

शारीरिक आरोग्यामध्ये व्यक्तिगत स्वच्छता, व्यायाम, आहार, आरोग्यविषयक सवयी, विश्रांती, मनोरंजन इत्यादींचा समावेश होतो. ह्या सर्व गोष्टी शारीरिक शिक्षणांतर्गत समाविष्ट होतात. मानवी मनावरदेखील शारीरिक शिक्षणाचे योग्य संस्कार होतात. शारीरिक शिक्षणातील योगाभ्यासाद्वारे मानसिक स्वास्थ्याची प्राप्ती होते. व्यक्तीचे मानसिक स्वास्थ्य समाजाशी निगडित आहे. म्हणूनच शारीरिक शिक्षणाद्वारे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक सुस्थिती साधणे, हे एक उद्दिष्ट ठरवण्यात आले आहे.

शारीरिक शिक्षणामुळे निर्णयशक्तीचा विकासही साधला जातो. शारीरिक शिक्षणातील विविध क्रीडांमध्ये अनेक वेळा तत्काळ निर्णय घेण्याचे प्रसंग येतात. उदा., कबड्डीमध्ये घोटापकड केव्हा करावी, चढाई वा बचाव केव्हा करावा, या संदर्भात तत्क्षणी चटकन व योग्य निर्णय घ्यावे लागतात. त्यामुळे निर्णय घेण्याच्या क्षमतेत वाढ होऊ शकते.

भावनांवर नियंत्रण ठेवून त्यांना आवर घालणे, मानसिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीने हितावह असते. शारीरिक शिक्षणामधील विविध स्पर्धामधून जयपराजयामुळे व्यक्ती आनंद किंवा दुःख या भावनांचा अनुभव घेते. सुरुवातीस जरी त्या अधिक जोरदार स्वरूपात व्यक्त झाल्या, तरी हळूहळू खेळाडूमध्ये त्यांवर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता प्राप्त होते. संघ किंवा देशासाठी खेळत असताना त्यातून संघनिष्ठा, समाजनिष्ठा, राष्ट्रनिष्ठा इ. भावना वाढीस लागतात. भावनांवर नियंत्रण ठेवणारी व्यक्ती समाजात योग्य समायोजन साधून आनंदी जीवन जगण्यास लायक बनते

आत्मविश्वास, सदाचार, धैर्य, प्रामाणिकपणा, वक्तशीरपणा, दया, न्याय, तत्परता, निष्ठा इ. वैयक्तिक गुणांचा विकास शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून होतो. तसेच सहकार्य, बंधुभाव, आदरभाव, सहानुभूती, परोपकारबुद्धी, संघभावना, निष्ठा, खिलाडूवृत्ती, नेतृत्व, आज्ञाधारकपणा, सेवावृत्ती, सत्यप्रियता, शिस्त इ. सामाजिक गुणांच्या विकासाचे धडे ह्या माध्यमातून व्यक्तीस मिळतात.

शारीरिक शिक्षणातील अनेक क्रीडाविषयक बाबी सदाचाराचे तसेच नैतिक मूल्यांचे शिक्षण देतात. क्रीडांगणे ही बालकास सदाचारास प्रवृत्त करून चारित्र्य-घडणीचे काम करतात.

(४) मनोरंजन : व्यक्तीला आनंद, समाधान व स्वास्थ प्राप्त करून देणारी क्रिया म्हणजे मनोरंजन होय. म्हणूनच मनोरंजन हा शारीरिक शिक्षणाचा अविभाज्य भाग होय.

वरील सर्व उद्दिष्टांबरोबरच व्यावसायिक कार्यक्षमतेचा विकास, सहजप्रवृत्तीचा विकास व उदात्तीकरण, व्यक्तीच्या राष्ट्रीयत्वाचा विकास हीदेखील शारीरिक शिक्षणाची इतर महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत.

### शारीरिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम

प्राथमिक स्तरावर इयत्ता पहिली ते पाचवीच्या अभ्यासक्रमात शारीरिक शिक्षण व आरोग्य ह्या विषयांतर्गत अनौपचारिक अनुकरणात्मक हालचाली, कृतियुक्त गाणी, गोष्टी नाट्यीकरण, मनोरंजनात्मक खेळ, कसरतीचे व्यायाम इत्यादी उपक्रमांवर विशेष भर देण्यात येतो. प्राथमिकमधील विद्यार्थ्यांच्या वयाचा विचार करून त्यांच्या शरीरावर व विविध अवयवांवर योग्य तो ताबा मिळवून कौशल्य संपादन करण्याच्या दृष्टीने धावणे, फेकणे, उड्या मारणे, साध्या कसरती यांचा अंतर्भाव या अभ्यासक्रमात केलेला आहे. तसेच देशी खेळांबरोबरच क्रिकेट, फुटबॉल, व्हॉलीबॉल, बास्केटबॉल यांसारख्या विदेशी खेळांचा परिचय व्हावा या उद्देशाने या खेळांना स्थान दिलेले आहे. आरोग्यशिक्षणाचे उद्दिष्ट म्हणजे बालकांना आरोग्यविषयक मूल्यांची सर्वसाधारण कल्पना देऊन आरोग्यविषयक सवयी व कृती अंगी बाणवण्याची सवय वाढीस लावणे व त्यांच्या आरोग्याचा दर्जा वाढविणे हे आहे. शारीरिक शिक्षण व आरोग्य या विषयासाठी एकूण वेळेच्या १/१० भारांश देण्यात आलेला आहे. शिक्षणशास्त्र पदविकाप्राप्त व खेळातील प्रावीण्य संपादन केलेले शिक्षक हा विषय शिकविण्यास पात्र असतात.

उच्च प्राथमिक स्तरावरील इयत्ता ६ वी ते ८ वी च्या शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात विकासात्मक व्यायामप्रकार, मैदानी उपक्रम, मोठे खेळ, तालबद्ध हालचाली, योगासने, कवायत, द्वंद्वत्मक व्यायामप्रकार यांचा समावेश केलेला आहे. देशी खेळांबरोबरच क्रिकेट, फुटबॉल, व्हॉलीबॉल, बास्केटबॉल यांसारखे विदेशी खेळ, तसेच बीम वर्क, व्हॉल्टींग हॉर्स, जांबिया, लाठी, धनुर्विद्या व जूदो यांचा समावेश इयत्ता ७ वी व ८ वी साठी केला आहे. आरोग्यशिक्षणाचाही त्यात समावेश आहे. एकूण वेळेच्या १/१० भारांश शारीरिक शिक्षण व आरोग्यशिक्षण या विषयांसाठी देण्यात आलेला आहे. त्यानुसार दर आठवड्यासाठी प्रत्येक वर्गास चार तासांचे नियोजन करावे लागते.

माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता ९ वी व १० वी मधील मुलामुलींची उंची झपाट्याने वाढत असते. तसेच समाजमान्यता प्राप्त करणे, नायकत्व करणे, सहकार्याच्या अवधानाचे केंद्र बनणे, अशा प्रवृत्ती त्यांच्यात दिसू लागतात. काहीतरी धाडसी कृत्य करण्याकडे त्यांचा कल असतो. त्यासाठी शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमामध्ये डंड, बैठका, पुलअप्स, मैदानी स्पर्धा, बॅडमिंटन, बास्केटबॉल, क्रिकेट, फुटबॉल, हॅंडबॉल, हॉकी, कबड्डी, खोखो, व्हॉलीबॉल, टेबल-टेनिस, पोहणे, व्यायामी खेळ, मल्लखांब, योगासने, कुस्ती किंवा जूदो ई. प्रकारांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. एकूण वेळेच्या १/१० भारांश शारीरिक शिक्षण व आरोग्यशिक्षण या विषयांसाठी देण्यात आलेला आहे. त्यानुसार दर आठवड्यासाठी प्रत्येक वर्गास चार तासांचे नियोजन करणे आवश्यक असते.

### क्रीडा क्षेत्रातील विविध योजना-उपक्रम

आंतरराष्ट्रीय पदकप्राप्त खेळाडू व त्यांच्या क्रीडा मार्गदर्शकांना रोख बक्षिस देवून गौरविण्याची योजना-आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उल्लेखनिय कामगिरी करून राज्याचे नाव उज्ज्वल केलेल्या राज्यातील खेळाडूंना व त्यांच्या मार्गदर्शक-प्रशिक्षकांना, ऑलिम्पिक, विश्व अजिंक्यपद, एशियनगेम्स, राष्ट्रकुल, युवा राष्ट्रकुल, एशियन चॅम्पियनशीप, युथ ऑलिम्पिक/ज्युनियर एशियन/विश्व, अजिंक्यपद स्पर्धा/शालेय आशियाई स्पर्धा, पॅरा ऑलिम्पिक स्पर्धा व पॅरा एशियन स्पर्धा या स्पर्धाकरीता रोख रकमेचे पारितोषिक देवून गौरविण्यात येते. २०१५-१६ व १६-१७ या वर्षात अनुक्रमे ३४ व ९५ खेळाडू-मार्गदर्शकांना गौरविण्यात आले.

## तालीम

कुस्ती केंद्राचा विकास करण्याबाबत- महाराष्ट्रात कुस्तीची परंपरा जोपासण्यासाठी तालीम व आखाड्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. कुस्तीच्या तंत्रात झालेले बदल लक्षात घेऊन आखाडा-तालमीचे आधुनिकीकरण केले जात आहे. जुन्या तालमीची दुरुस्ती/नूतनीकरण करण्यास अंदाजित खर्चाचा 75 टक्के किंवा कमाल रुपये 7.00 लक्ष इतके अर्थसहाय्य दिले जाते.

## राज्यात शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण शिबिरांचे आयोजन

खेळामधील बदललेले आधुनिक तंत्रज्ञान, प्रशिक्षणाच्या पद्धती, नवीन खेळ, खेळांची शास्त्रोक्त माहिती वेळोवेळी शिक्षकांना होणे आवश्यक आहे. तालुका, जिल्हा, विभाग व राज्यस्तरावर क्रीडा शिक्षकांच्या ज्ञानात भर पडावी व वेळोवेळी क्रीडा क्षेत्रात होणारे बदल अवगत होण्यासाठी राज्यातील शालेय शिक्षण विद्यार्थ्यांना योग्य क्रीडा प्रशिक्षण मिळण्यासाठी क्रीडा शिक्षकांचे अद्ययावत प्रशिक्षण असणे आवश्यक आहे. यासाठी 10 दिवसांचे राज्यस्तरावर मास्टर्स ट्रेनर व जिल्हास्तरीय शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण शिबिरांचे आयोजन करण्यात येते.

## राज्यस्तरावर क्रीडा प्रशिक्षण शिबिरांचे आयोजन

क्रीडा संस्कृतीचे संवर्धन, प्रचार, प्रसार व जोपासना करण्यासाठी व प्रतिभावंत खेळाडू तयार करण्यासाठी पुरुष व महिला गटातील संबंधित अधिकृत संघटनेचे खेळाडू तसेच शालेय 17 व 19 या गटातील मुले व मुली खेळाडूंना प्रशिक्षण दिले जाते.

## राज्यातील क्रीडा सुविधांचे सर्वेक्षण

राज्य शासन, स्थानिक स्वराज्य संस्था तसेच खाजगी संस्थामार्फत विकसित करण्यात आलेल्या क्रीडा सुविधांची माहिती संकलित करून सर्वसामान्य जनतेस व खेळाडूंना उपलब्ध व्हावी तसेच जिथे क्रीडा सुविधा उपलब्ध नाहीत, तेथे नव्याने क्रीडा सुविधा उपलब्ध करणे या उद्देशाने क्रीडा विभागामार्फत सदर सुविधांचे सर्वेक्षण करण्यात येते.

## माध्यमिक शाळा

कनिष्ठ महाविद्यालयांना खेळांसाठी प्रोत्साहनात्मक अनुदान-तालुका, जिल्हास्तरीय शालेय क्रीडा स्पर्धेत जास्तीत जास्त शाळांच्या मुला/मुलींचा सहभाग होण्याच्या दृष्टिकोनातून शाळांना प्रोत्साहनात्मक अनुदान दिले जाते.

## जिल्हा क्रीडा प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना

प्रत्येक तालुका, जिल्हा व राज्यस्तरावर क्रीडा प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना करून क्रीडापटूंच्या क्रीडा गुणांना वाव देण्याबरोबरच प्रत्येक जिल्ह्यात प्रशिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, क्रीडा शिक्षक-प्रशिक्षक-मार्गदर्शकांसाठी चर्चासत्र, परिसंवाद, कार्यशाळांचे आयोजन या केंद्रामार्फत केले जाते.

## क्रीडा सुविधा निर्मितीसाठी आर्थिक सहाय्य

खाजगी अथवा शासकीय मान्यताप्राप्त शाळा, महाविद्यालये, व्यावसायिक अभ्यासक्रमांची महाविद्यालये, विविध नोंदणीकृत सामाजिक संस्था, व्यायाम संस्था, क्रीडा, युवक मंडळे आदींना क्रीडा सुविधा निर्मिती अथवा क्रीडा साहित्यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते.

### अधिकृत आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत सहभागी झालेल्या किंवा होणाऱ्या खेळाडूंना प्रशिक्षण व आर्थिक सहाय्य

राज्यातील खेळाडूंनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दर्जेदार कामगिरीकरिता तंत्रशुद्ध प्रशिक्षण, खेळाडूंच्या दर्जात सुधारणा, पायाभूत सुविधा आदींसाठी खेळाडूंना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. या योजनेसाठी ऑलिम्पिक गेम्स, विश्व अजिंक्यपद, एशियन गेम्स, राष्ट्रकुल, युवा राष्ट्रकुल, एशियन चॅम्पियनशीप, युथ ऑलिम्पिक/ज्युनियर एशियन/विश्व, अजिंक्यपद स्पर्धा, शालेय आशियाई/जागतिक स्पर्धा, पॅरा ऑलिम्पिक, एशियन कप, वर्ल्ड कप या अधिकृत स्पर्धा म्हणून गणल्या जातात.

### जिल्हा व विभागीय क्रीडा संकुलांची स्थापना

खेळाच्या अत्याधुनिक सुविधा राज्यात निर्माण करण्यासाठी खुले प्रेक्षागृह, जलतरण तलाव, विविध खेळांची मैदाने आदींनी सुसज्ज विभागीय व जिल्हा क्रीडा संकुल योजना कार्यान्वित आहे.

### तालुका क्रीडा संकुले

राज्याच्या क्रीडा धोरणात तालुका हा घटक मानला आहे. त्यामुळे सर्व मुलभूत क्रीडा सुविधा एकाच ठिकाणी उपलब्ध करून देण्यासाठी तालुका क्रीडा संकुल उभारण्यात येते.

### महाराष्ट्र क्रीडा परिषद अनुदान योजना

महाराष्ट्र राज्य क्रीडा परिषदेच्या निधीतून संचालनालयाने मान्यता दिलेल्या क्रीडा मंडळे/संघटना/स्थानिकस्तरावरील संस्था/जिल्हा क्रीडा परिषदांना निर्वाह, क्रीडा साहित्य खरेदी, अधिकृत राज्य/ राष्ट्रीय/ आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांचे आयोजन व क्रीडांगण देखभाल दुस्तुतीयाबाबींकरिता अनुदान दिले जाते.

### अनिवासी क्रीडा प्रबोधिनीची स्थापना

क्रीडा नैपुण्य वाढीस लागण्यासाठी 8 ते 14 वयोगटातील विद्यार्थ्यांसाठी निवासी क्रीडा प्रबोधिनी आहे, मात्र काही विद्यार्थी शाळा सोडून येण्यास तयार नसल्याने अनिवासी क्रीडा प्रबोधिनीची संकल्पना राबविण्यात येत आहे. राज्यस्तरीय व्हॉलीबॉल क्रीडा स्पर्धा- या स्पर्धेत 19 वर्षाखालील मुला-मुलींना सहभागी होता येते.

### एकलव्य राज्यस्तरीय खोखो क्रीडा स्पर्धांचे आयोजन

नावाजलेल्या कुस्तीगीरांना मानधन- कुस्तीची परंपरा जोपासण्यासाठी नामांकित किताब प्राप्त कुस्तीगीरांना दरमहा मानधन दिले जाते.

### खेळाडूंना थेट नोकरी व नोकरीत आरक्षण

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विशिष्ट क्रीडा स्पर्धांमध्ये पदके संपादित करणाऱ्या राज्यातील खेळाडूंना शासकीय सेवेत थेट नियुक्ती देण्यात येते. राज्य व राष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये पदके संपादित करणाऱ्या खेळाडूंना शासकीय व निमशासकीय नोकऱ्यांमध्ये ५ टक्के इतके आरक्षण ठेवण्यात आलेले आहे.

### क्रीडा विभागाने घेतलेले काही महत्त्वपूर्ण निर्णय

राज्यातील प्राविण्यप्राप्त खेळाडूंना शासकीय, निमशासकीय व इतर क्षेत्रात नोकरीसाठी ५% आरक्षण राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये पदक प्राप्त करणाऱ्या खेळाडूंचे राष्ट्रीय तसेच राज्यस्तरीय लौकीक प्राप्त होतो. खेळाडूंना खेळामध्ये प्राप्त होणाऱ्या संधी व शैक्षणिक अर्हता मिळविण्याचा कालावधी हा साधारणतः एकच असल्यामुळे या गुणवान खेळाडूंना दोन्ही आघाड्यांवर सारख्याच प्रमाणात लक्ष देता येणे शक्य नसते. त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात त्यांची पिछेहाट होते. त्यामुळे नोकरी व्यवसाय स्पर्धेत ते अन्य विद्यार्थ्यांशी स्पर्धा करू शकत नाहीत. ही बाब विचारात घेऊन शासनाने विविध शासकीय विभाग, महामंडळ, स्थानिक प्राधिकरणामध्ये नोकरीसाठी या पदक विजेत्या गुणवत्ता प्राप्त खेळाडूंकरीता ५% आरक्षण ठेवण्याचा निर्णय घेतला.

### राज्याचे नाव उज्ज्वल केलेल्या अत्युच्च गुणवत्ताधारक अपंग खेळाडूंना शासकीय सेवेत थेट नियुक्ती

राज्याचे नाव उज्ज्वल केलेल्या आणि सर्वोत्तम गुणवत्ताधारक अपंग खेळाडूंना शासकीय सेवेत थेट नियुक्ती देण्याबाबत निर्णय घेण्यात आला. पॅराऑलिम्पिक क्रीडा स्पर्धा, एशियन पॅरा गेम्स स्पर्धा, कॉमनवेल्थ पॅरा गेम्स स्पर्धा, आशियाई पॅरा चॅम्पियन्सशिप स्पर्धा, ज्युनियर वर्ल्ड पॅरा चॅम्पियन्सशिप स्पर्धा आदी विविध आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय स्पर्धेत सर्वोत्तम कामगिरी बजावलेल्या अपंग खेळाडूंना शासकीय नोकरीची संधी देण्यात आली.

### खेळाच्या सरावासाठी कार्यालय लवकर सोडण्यास परवानगी देण्यासंबंधातील धोरण

अखिल भारतीय नागरी सेवा क्रीडा स्पर्धांच्या सरावासाठी संघात असलेल्या सचिवालय जिमखान्याशी संलग्न शासकीय खेळाडू कर्मचाऱ्यांना संबंधित खेळाच्या स्पर्धेसाठी कार्यालय लवकर सोडण्याची परवानगी देण्याबाबतचा धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आला. कार्यालयीन सेवा सांभाळून विविध खेळांमध्ये नैपुण्य असलेल्या खेळाडूंना कार्यालयीन वेळेमुळे सरावासाठी आवश्यक वेळ मिळत नव्हता. म्हणूनच अखिल भारतीय नागरी सेवा स्पर्धांमध्ये सहभागी होऊन उत्कृष्ट कामगिरी करण्याच्या दृष्टीने अशा खेळाडूंना त्यांचे कार्यालय लवकर सोडण्याच्या दृष्टीने परवानगी देण्यात आली. क्रिकेट, फुटबॉल, कबड्डी, अॅथलेटिक्स या खेळांच्या स्पर्धांमध्ये सहभागी होणाऱ्या खेळाडूंना स्पर्धेच्या तयारीसाठी ठरावीक वेळ सवलत देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

### क्रीडा सुविधा निर्मितीसाठी आर्थिक सहाय्य

राज्य क्रीडा क्षेत्रात अग्रगण्य रहावे नागरिकांमध्ये व्यायामाची आवड जोपासावी, राज्यातील खेळाडूंनी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दर्जेदार कामगिरी करण्यासाठी क्रीडाविषयक तंत्रशुद्ध प्रशिक्षण, खेळाच्या दर्जात सुधारणा, खेळाडूंचा गौरव, दर्जेदार क्रीडा सुविधा याबाबी केंद्रबिंदू मानून खेळाडूंसाठी हितावह योजना राज्यात राबविण्यासाठी क्रीडा धारेण- २०१२ तयार करण्यात आले. या धोरणातील एक महत्त्वाची शिफारस क्रीडा सुविधा निर्मितीसाठी आर्थिक

सहाय्य करणे आहे. त्या अनुषंगाने क्रीडा सुविधा निर्मितीस व क्रीडा साहित्यासाठी अनुदान देण्यासाठी १ मार्च, २०१४ च्या शासन निर्णयान्वये आर्थिक सहाय्य सुरु करण्यात आले.

शारीरिक शिक्षण हा विषय खरे तर कितीतरी आधीपासून माध्यमिकसाठी शिकविला जातो. परंतु इयत्ता ११ वीसाठी तो अनिवार्य करण्यात आल्यावरच या विषयाची खरी चर्चा सुरु झाली. या विषयाच्या अभ्यासक्रमाचे स्वरूप, त्यातील गुणदोष यांचा घेतलेला थोडक्यात आढावा..

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाने बदलत्या जीवनशैलीचा विचार करून विद्यार्थ्यांचे स्वास्थ्य परिपूर्णतेसाठी शारीरिक शिक्षण देणे आवश्यक असल्याचे ध्यानात घेऊन या अभ्यासक्रमाची रचना केली आहे. इयत्ता ११ वीसाठी अनिवार्य केलेल्या या विषयाची परीक्षा दोन सत्रांमध्ये घेण्यात येते. दोन्ही सत्र मिळून एकूण १०० गुणांची परीक्षा घेण्यात येते. त्यात प्रात्यक्षिकासाठी प्रत्येक सत्रात २५ गुण व लेखी परीक्षेसाठी प्रत्येक सत्रात २५ गुण अशी प्रत्येक सत्राची ५० गुणांची परीक्षा घेतली जाते. प्रात्यक्षिक भागाचे मूल्यमापन पुढे नमूद केलेल्या प्रमाणित निकषांच्या आधारे केले जाते.

१०० मीटर धावणे (सेकंद)-१० गुण, लांब उडी अंतर (मीटर)-१० गुण, ९ मीटर (मुलींसाठी) १२ मीटर (मुलांसाठी) धावणे, चालणे (अंतर, मीटर)-१० गुण, पुलअप्स मुले, सीटअप्स किंवा पुशअप्स मुली- १० गुण, खेळातील सहभाग- १० गुण असे एकूण ५० गुण. या ५० गुणांपैकी मिळालेल्या गुणांचे रूपांतर २५ गुणांमध्ये केले जाते. अभ्यासक्रमाचा हेतू केवळ स्पर्धेसाठी खेळाडू निर्माण करणे नसून सर्वांची आजन्म कार्यात्मक सुदृढता राखणे हा आहे.

प्रश्न निर्माण होतो तो या अभ्यासक्रमाच्या अंमलबजावणीचा. वास्तविक शिक्षण खात्याने शालेय शिक्षणासाठी संहिता तयार केली आहे. या संहितेत क्रीडाविषयक बाबी हाताळण्यासाठी स्वतंत्र नियम नाहीत. वास्तविक शासनाचेच क्रीडा खाते स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असताना शालेय शिक्षणातील क्रीडा विषयक बाबी हाताळण्यासाठी शिक्षण संहितेत क्रीडा खात्याला अधिकार देणे आवश्यक होते. परंतु तसे करण्यासाठी टाळाटाळ का केली जाते, याचा बोध होत नाही. हा अभ्यासक्रम सुरु करण्यापूर्वी किती शाळा, महाविद्यालयाचे स्वतःचे क्रीडांगण आहे, याचाही विचार करण्यात आलेला नाही. तसेच किती विद्यार्थ्यांमागे एक क्रीडा शिक्षक असावा याचे निश्चित धोरण नाही. जे क्रीडा शिक्षक आहेत त्यांना इतर विषय शिकविण्याचे अथवा विद्यार्थ्यांवर नियंत्रण ठेवणे बंधनकारक केले जाते. हा विषय इतर विषयांप्रमाणेच समजून त्यासाठी रोज एक तास वेळापत्रकात देणे आवश्यक होते. जेणेकरून विद्यार्थ्यांना संपूर्ण अभ्यासक्रम शिकवता येणे शक्य झाले असते. आजची परिस्थिती फक्त मंडळाने बंधन घातले म्हणून या अनिवार्य विषयाची थेट परीक्षाच घेतले जाते.

जे विद्यार्थी स्वतः खेळाडू आहेत ते वगळता इतर विद्यार्थ्यांना १०० मीटर परीक्षेसाठी धावावेच लागेल. रोजचा सराव नसेल तर १०० मीटर धावणे अतिशय कठीण होते. ज्या हेतूने या अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आली आहे, तो हेतू सफल न होता विद्यार्थी अधिकच मानसिक तणावाखाली येतात. शासनास खरोखरच विद्यार्थ्यांचे आरोग्य खेळाच्या माध्यमातून चांगले ठेवायचे असेल तर पुढील सूचनांचा विचार करावा ही अपेक्षा.

शाळेतील क्रीडा शिक्षकांची संख्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येच्या प्रमाणात असावी, क्रीडा शिक्षकांना इतर विषय शिकविण्यास देऊ नये, अभ्यासासाठी रोज एक तास या विषयासाठी देण्यात येऊन त्याप्रमाणे वेळापत्रक करावे, शिक्षण संहितेत क्रीडा विषयक बाबींची अंमलबजावणी, त्यावर नियंत्रणाची जबाबदारी शासनाच्या क्रीडा खात्याकडे देण्याची तरतूद करावी, विद्यार्थ्यांच्या कसोट्यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी निश्चित अशी मर्यादा ठरवून घावी (सध्याच्या



पद्धतीत अशी मर्यादा नसल्याने गुण कसे द्यावे, हा प्रश्न क्रीडा शिक्षकांना सतावतआहे.), या सर्व सूचनांचा विचार झाल्यास या अभ्यासक्रमास निश्चित यश मिळेल.

### संदर्भ

१. गोडबोले मा. स., गाडगीळ स्वा., 'शारीरिक शिक्षण' प्रकाशक-पुष्पा पुसावकर, व्यवस्थापक सुविचार प्रकाशन मंडळ पुणे, ४६१/४ सदाशिव पेठ, पुणे ३०, पृ.क्र. ९.
२. साठे अ. पां., 'शालेय १०१ खेळ', प्रकाशक-अनंत लक्ष्मण बल्लाळा, इंडिया बूक कंपनी, १२७५ सदाशिव पेठ, बाजीराव रस्ता पुणे ३०, आवृत्ती १९९२.
३. कंवर आर.सी. "शारीरिक शिक्षा के सिद्धान्त एंवम् इतिहास" अमित ब्रदर्स पब्लिकेशन, नागपूर, पृ २२-२३.
४. पाण्डेय ल., भारतीय खेळांची मीमांसा, मेट्रोपोलिटियन बुक कं. प्रा. लि. नई दिल्ली, पान क्र. १५.
५. कुंडले म. बा., कुळकर्णी दा. दि., 'शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक मानसशास्त्र' प्रकाशक, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे ३०, पृ.क्र. २८-२९.
६. वाखरकर दि. गो. "शारीरिक शिक्षणाची तत्वे व मनोरंजन" पावर्ती प्रकाशन संस्था पुणे पृ ७-९.
७. जाधव, मो. व भोसले, आ. "भारतीय शिक्षणाचा विकास" पहिली आवृत्ती फडक प्रकाशन, कोल्हापूर, ऑक्टोबर, २००३ पृष्ठक्र.१५
८. देवेन्द्रसिंग पाल, शारीरिक शिक्षकत्व एव इतिहास व समस्त खेल मैदान एवं नियम, प्रथम संस्करण, फ्रेन्ड्स पब्लिकेशन, १९९७, पृ.क्र. २
९. दिक्षीत पु.म. श्री. गुर्जर मा. ध. "चतुर्थवृत्तीची प्रस्तावना" आयुविद्या मुद्रणालय, जून १९६४, पृ. क्र.१
१०. गंधे वि. 'कबड्डी' प्रकाशक सा.बा.पाटील, अध्यक्ष विदर्भ कबड्डी असोसिएशन वली बिल्डींग, सीताबर्डी, नागपूर-